

LA INFLUÈNCIA DELS TRACTATS MEDICOSEXUALS MEDIEVALS
EN L'ESPILL DE JAUME ROIG

Joan Nave i Fluxà

1. MEDICINA I MORAL EN LA BAIXA EDAT MITJANA

Els estudiosos estan d'acord a considerar l'edat mitjana —sobretot la baixa edat mitjana— una època de llums i ombres, i és precisament aquest parell aparentment antagònic l'únic bisturí capaç de dissecar a la perfecció aquest moment crucial de la història. En aquest treball volem mostrar, d'una banda, com es comporta en aquesta època el joc de llums —i d'ombres— en la conceptualització de la sexualitat. De l'altra, com es reflecteix en l'*Espill* de Jaume Roig.

1.1 LES LLUMS: L'ESCLAT DE LA MEDICINA UNIVERSITÀRIA

Segons Cifuentes (2002, 27) la fi de l'edat mitjana és una època convulsa, de revisió en tots els àmbits. Hi ha, però, un canvi fonamental que desencadena tots els altres: el naixement d'una nova classe social, la burgesia. Aquest nou col·lectiu es caracteritza sobretot per la necessitat constant de millorar les pròpies tècniques professionals: volen ser els millors fusters, els millors comerciants, els millors menescals, etc., perquè és precisament aquesta excel·lència professional la que reporta grans beneficis econòmics. Lluny, doncs, de l'accés exclusiu al saber de part de la noblesa, la burgesia reclama l'accés a tot tipus de tractats, d'aritmètica, d'agronomia, de cuina, etc. Però, per damunt de tot, s'interessa especialment per la salut, el bé més preat de tots: d'una banda, la salut dels animals, que reporta beneficis quantitatius; de l'altra, la salut de les persones, objectiu fonamental per a aconseguir qualitat de vida i gaudi dels béns materials.

Aquest interès pel saber general i, molt especialment, pel saber mèdic de part de la burgesia provocarà un canvi en la concepció i la difusió de la medicina. Es començaran a traduir a les llengües vernaculars les obres medicinals de tradició grecollatina, vehiculades fins aleshores en llatí, àrab o hebreu, i l'art de la medicina entrarà a partir d'aquests manuals a les universitats. Si abans la guarició estava en mans de clergues

o barbers, a partir de remeis casolans tradicionals, ara la pràctica mèdica es repartirà entre aquests, ja obsolets, i els nous graduats en l'art mèdic grecollatí.¹⁴³

En conseqüència, a partir de finals del segle XIV la medicina esdevé un sistema professional organitzat, difós a partir de tres centres fonamentals: l'escola de Salerno i les universitats de Montpeller i Bolonya. Totes aquestes escoles ensenyen l'*ars medicinae* o *articella*, nom amb el qual es coneixia un conjunt variable d'escrits mèdics que formaven el nucli de la medicina acadèmica i la base de l'ensenyament universitari. A la Corona d'Aragó aquesta *ars* foren els sabers clàssics d'Hipòcrates (s. VI-V aC), comentats per Galé (s. II dC), filtrats a través de les tres tradicions que convisqueren a la península: l'àrab, la jueva i la cristiana. Moltes d'aquestes obres, gràcies a la demanda de la burgesia, com hem dit adés, foren traduïdes al català.

1.2 L'ARS MEDICINAE: LA TEORIA DELS QUATRE HUMORS I L'AMOR HEREOS

Entre les obres més importants, que són la columna vertebral d'aquest saber mèdic, hi ha els manuals breus de medicina general, les grans obres enciclopèdiques i els regiments. En el primer grup trobem l'*Isagoge ad Tegni Galieni* de Johannitius (Hunain ibn Ishaq, Joannici, en l'àmbit català) i els *Aforismes* d'Hipòcrates. Tots dos estableixen els conceptes fonamentals de la medicina galènica.

L'*Isagoge* és una síntesi de la medicina de Galé, on s'exposen de forma concisa les definicions essencials d'aquesta escola. La medicina de Galé es basava en la teoria dels humors, segons la qual el cos de l'home i la dona és format de quatre humors —relacionats, al seu torn, amb els quatre elements—: sang (aire), flegma (aigua), bilis groga (foc) i bilis

---

¹⁴³ En paraules de Cifuentes (2002, 30): «Aquest accentuat interès per la salut i la consideració que hom tenia d'aquella medicina racional s'aliaren per donar suport a un nou tipus de metge, el que emanava de la institució universitària provist de "graus" que n'avalaven alhora la perícia i la formació librària. Batxillers, llicenciats i doctors en medicina s'escamparen per les ciutats i des d'aquestes penetraren a les àrees rurals al mateix ritme que es difonia socialment el prestigi dels sabers i de la institució que representaven».

negra (terra), que tenen les seues qualitats pròpies, com també cadascun dels medicaments i aliments. Qualsevol malaltia era conseqüència d'algun desequilibri entre els quatre humors. En paraules de Bertini (1991, 136):

Así, los hombres pueden ser sanguíneos, coléricos, melacólicos o flemáticos, pero para que gocen de buena salud es preciso que, aunque uno prevalezca sobre los demás, los cuatro humores estén presentes en el organismo en una mezcla equilibrada, definida precisamente como *temperamentum*; allí donde se trastorna ese equilibrio, el exceso o deterioro de los humores provoca la aparición de la enfermedad

Així mateix, en l'*Isagoge* hi ha l'explicació de les diferents parts del cos, de les possibles patologies i de les teràpies que s'hi poden aplicar.

Els *Aforismes* d'Hipòcrates és un tractat més breu però cabdal perquè en realitat és l'inici de la medicina galènica. Així, les versions d'aquest escrit que arribaran als metges de l'època duen els comentaris més extensos de Galé als aforismes, comentaris que barrejaran també la tradició mèdica de Plató i Aristòtil.

En el segon grup de tractats mèdics hi ha les grans enciclopèdies de la medicina de l'època, alguns d'origen àrab o hebreu, que seguien també la doctrina hipocràtica i galènica, tot i que hi afegien els sabers propis.

Cal destacar-ne, entre d'altres, el *Canon medicinae* d'Abu'Ali al-Husain ibn Sina (Avicenna, en l'àmbit català), el més cèlebre dels tractats provinents del món àrab, que codificava els coneixements mèdics hipocràtics i els del món islàmic. Aquest *Canon* inclou en el llibre IV un tractat sobre la cosmètica de les dones que es repeteix també en el *Kitab al-Mansuri* d'Abu Bakr Muhammad ar-Razi (Rasís, en l'àmbit català) i en uns altres com el *Kitab al-tasrif*, del metge Abu-l-Qasim Halaf az-Zahrawi (Albucasis, en l'àmbit català).

Tanmateix, el tractat enciclopèdic més interessant és probablement la *Practica dicta Liliium medicinae*, del metge occità Bernat de Gordó (1303), professor de medicina en la Universitat de Montpeller, el qual assolí una extraordinària difusió. Segurament és a partir del *Liliium* que es difon en el llibre seté la teoria Galènica sobre la malaltia de l'*amor hereos* i els remeis per a curar-la. No debades, molts autors l'han considerat una de les fonts de l'*Espill* de Jaume Roig.

Segons Cantavella (1993, 191) a l'Europa cristiana medieval, la difusió de la creença que l'amor ardent (*l'amor hereos*) era una malaltia particular estava molt estesa, i és que per a la medicina hipocràtica i galena la malaltia d'amor era una patologia deguda a un desequilibri en el sistema dels humors, d'acord amb la teoria del *corpus hipocraticum*. Segons Peirats (2004, 82):

L'home, candidat a valorar de forma desmesurada la imatge de l'estimada, veu alterada la funció cogitativa. Per tant, l'origen de la patologia obeeix a una obsessiva fixació en l'objecte desitjat

Per superar aquesta malaltia, el *Lilium medicinae* de Gordó, oferia remeis, així com també alguns regiments específics, com ara el del seu contemporani, també de l'escola de Montpeller, Arnau de Vilanova, que escriví el *Regimen sanitatis*, traduït al català per Berenguer Sarriera el 1310. Entre els remeis que es proposaven en aquest tipus de tractats (cf. CANTAVELLA: 1993, 195) hi havia *a*) aconseguir la persona estimada; *b*) distraure's amb viatges, música, passejos, etc.; *c*) fer veure l'error en el judici de l'estimada; o *d*) seguir una dieta escaient, consistent a menjar lleuger, banys o descans, entre d'altres remeis.

Per tant, totes les obres descrites transmetien els coneixements de l'antiguitat grecoromana, però barrejades amb coneixements àrabs i hebreus que hi aportaven els transmissors.¹⁴⁴ Segons Cifuentes (2002, 64):

En aquest sentit, s'ha dit que fou precisament la coexistència de les anomenades «tres cultures» —musulmana, hebrea i cristiana— a la Península Ibèrica el factor que explica el sentit pràctic i la preocupació pels resultats immediats que n'amaren bona part de la producció científica durant els darrers segles medievals.

---

¹⁴⁴ Tot i que la medicina galènica triomfà, hi hagué altres metges, com ara Averrois, àrab, que va elaborar una enciclopèdia mèdica i que va comentar l'obra mèdica d'Aristòtil. No era gaire seguit pels metges de l'escola galènica, però cal tenir-lo en compte, perquè influí també en el pensament de l'època.

1.3 LES OMBRES: LA INFERIORITAT NATURAL DE LES DONES I LA CONDEMNAMORAL

D'aquesta nova manera, més reglada, més organitzada, d'enfrontar-se al cos humà es podria despendre una concepció de l'ésser humà més acostada al nostre temps: una visió més objectiva. Aquest supòsit, però, no seria ajustat a les idees sobre el món arrelades a l'edat mitjana. Els referents culturals, socials i, sobretot, religiosos estaven amerats d'una ideologia patriarcal, andrògina, en què la dona era un mer apèndix de l'home; i aquesta visió del sexe femení afectava tots els camps de la vida i del saber: també, la medicina. Com indica Carré (2001, 174):

Possiblement, a l'època es devia considerar una tasca ben inútil l'individualitzar el cos femení. Tot un seguit de referents culturals, religiosos i socials marcats per la ideologia patriarcal dominant indicaven prou bé com era el cos de les dones i com havia de ser vist.

I aquesta manera d'observar la sexualitat femenina deixava la dona reduïda a un cos funcional: existia només per a la maternitat, en el si del matrimoni. Ho corroboren els tractats de medicina general que hem anomenat adés, com ara el *Lilium medicinae* de Bernat de Gordó, però també tot un seguit de tractats específics de ginecologia, com ara el *Dialogue de Placides et Timeó*, el *Dragmaticon philosophiae* de Guillem de Conches o el tractadet escrit en hebreu *Sefer hatoledet*.

Tots junts vehiculaven la idea galènica que les dones podien mantenir l'equilibri humoral només amb el funcionament normal del seu sistema reproductiu. Així, en aquests tractats mèdics no es descriuen els òrgans sexuals, sinó solament l'úter; el clítoris es veu sempre en relació amb alguna patologia i els pits de les dones no són mai vistos com a òrgan sexual, sinó que formen part del sistema reproductiu. Per tant, els metges disposaven d'un bon grapat d'arguments científics per a defensar la inferioritat natural de les dones. Per exemple, estava la menstruació, que, com és ben sabut, ja era vista per la religió com a càstig diví. La medicina la considera quasi una malaltia infecciosa: la dona que menstrua pot fer emmalaltir l'home i, si queda embarassada, fins i tot, pot transmetre malalties a l'embrió. I damunt, la menstruació, en si mateixa, ja era una

mostra de debilitat, perquè les dones la tenien perquè eren considerades més dèbils humoralment que els homes, tenien menys escalfor natural.¹⁴⁵

També les relacions sexuals eren enteses sempre tenint en compte l'embaràs que n'havia d'eixir i el plaer que pogués sentir la dona era estudiat solament en aquest sentit. Segons Peirats (2004, 88) en l'època hi hagué una polèmica interessant sobre l'existència del plaer en la dona, i com a conseqüència, sobre l'existència de líquid femení (en deien semen femení) en l'acte sexual. En aquest sentit l'escola d'Hipòcrates, Galé i Avicenna defenien l'existència d'aquest plaer, però com una necessitat del cos per a poder reproduir-se l'espècie humana. Els tractats d'Aristòtil, comentats per Averrois (cf. nota 80), reduïen l'existència de l'esperma femení només al moment de la formació de l'embrió. En aquest últim cas es demostrava que el plaer sexual femení no era ni tan sols necessari. Segons Averrois la vulva de la dona atrau l'esperma sense cap necessitat d'intervenció del plaer del coït: ben famós —i transmés fins als nostres dies— és el passatge en què explica que una dona es pot quedar embarassada en l'aigua, si hi ha esperma d'home.

Finalment, la dona ix perdent fins i tot en el part i la lactància. Si el part és de filla, serà un moment llarg i dolorós; en canvi, si la mare té un xiquet, l'embaràs i el part seran oli en un cresol. Així mateix, si el part és de fill, la llet de la mare sera espessa i bona; si és xiqueta, agra i desagradable.

Tots aquests elements, però sobretot el tema de la menstruació i la fredor natural de la dona, eren aprofitats en els tractats mèdics per a ajudar a curar la malaltia de l'amor hereos, de què hem parlat en el punt anterior.

Així, com ja hem esmentat, un dels remeis proposats a l'amant era destruir el bon judici que es tenia de l'estimada. Per a fer-ho s'utilitzava novament l'argument de la menstruació, fet que duia associat la brutícia i la infecció.

---

¹⁴⁵ Antònia Carré (2001, 180), en el seu estudi sobre l'embriologia medieval, reproduïx un fragment del *Dragmaticon philosophiae* de Guillem de Conches ben interessant respecte d'aquest tema: «La complecció de la fembra és freda e humida, per què diu Galienus e Ypocràs que la pus calda fenbra que hom trop és pus freda que-l pus fret mascle que hom pusca trovar» (VI. 8, 13).

Els tractats mèdics, doncs, reflectien des d'un punt de vista *científic* la idea que la dona era un ésser inferior. Donaven la raó —i suport— a la moral sexual de l'època elaborada pels teòlegs, canonistes i moralistes, segons la qual la dona estava associada al pecat de la luxúria. Un defensor i vehiculador d'aquesta idea en l'època fou el predicador sant Vicent Ferrer en el seus sermons. Ara bé, una autoritat en aquest tema era el frare franciscà Francesc Eiximenis. En les seues obres més difoses, *Lo crestià* o *El Llibre de les dones*, moralitza sobre les dones tractant «llurs bonees o vicis e remeis» (cf. CIFUENTES: 2002, 172) i, tot i que demana que se les respecte, perquè és llei divina, explica a les dones mateixes que són éssers plens de defectes i debilitats, inferiors als hòmens en tots els sentits.

A la fi, doncs, hi ha punts d'unió entre un metge i un predicador: l'un és guaridor del cos; l'altre, guaridor de l'ànima. I per diversos camins arribaran també a un mateix punt: la declaració de la inferioritat de la dona.

1.4 CLIVELLS DE LLUM: EL *TRÒTULA* I L'*SPECULUM*

Hi ha dos textos medievals excepcionals en relació amb el tractament de les dones. S'allunyen miraculosament de la visió misògina imperant en l'època, i també formaven part, ben segur, de les biblioteques dels metges de l'època. Ens referim a dos textos escrits en català: el *Tròtula* del mestre Joan i l'anònim *Speculum al foder*.

El *Tròtula* de mestre Joan era una traducció al català dels escrits de *Tròtula*, que, segons Bertini (1991, 133), havia esta la primera i més famosa metgessa de l'escola de Salern, del segle XI. A banda dels apartats dedicats al maquillatge femení, que apareixien en uns altres textos de l'època, hi ha una exposició de l'anatomia femenina, de les diverses patologies i dels remeis que calia aplicar: malaties derivades del part, mètodes anticonceptius, etc., explicacions que feien la vida íntima de la dona —absolutament tabú en l'època— una mica més fàcil. Ara bé, tot i aquesta autoritat mèdica reconeguda en l'època, prompte fou criticada per l'altre sexe. Molts metges la titlaren d'alcavota i supersticiosa, perquè alguns dels remeis que proposava fregaven les pràctiques no mèdiques.

Així, per exemple, la pràctica anticonceptiva era llegat d'una medicina popular màgica, però poc eficaç, en paraules de Bertini (1991, 149):

ya se trate de llevar sobre la carne desnuda un útero de cabra virgen, de colgarse al cuello o de tener en la boca una piedra especial llamada *gagates*, de albergar en el pecho los testículos de un macho de garduña envueltos en piel de ganso, o de insertar *in loco* unos granos de cebada.

El segon text que mereix un tractament específic és l'*Speculum al foder* (datat en la segona meitat del segle XIV). L'originalitat d'aquest text rau, d'una part, en el fet que és l'únic supervivent d'un gènere del qual no n'han quedat rastres en cap altre vulgar europeu fins a la Itàlia del Renaixement, sobretot, pel que fa a l'última part. L'*Speculum* està dividit en dues parts, la primera (de 12 capítols) ofereix consells de tipus terapèutic, profilàctic i higiènic al voltant de l'acte sexual: remeis i receptes casolanes per a multiplicar i espessir l'esperma o estimular l'apetit sexual; unguents que fan «arreçar e forcen lo membre» i, fins i tot, viandes i medicines «per créixer la verga», amb ingredients diversos que s'emmarquen en la teoria humoral:

Medicina qui multiplica molt lo foder: prin sement d'espàrrecs e de satirions e gíngebre, de cascun cinc dracmes; llavor d'alfanega, tres dracmes; sements de naps e de ràvens e d'oruga o d'ortigues, de cascun dues dracmes; castor, tres dracmes; diadragant, dues unces; e justa-ho tot e ho pasta, e prin-ne en dejú cinc dracmes (p. 71, lín. 569-574)

En aquest punt, l'*Speculum* és una traducció del *Liber minor de coitu*, tractat anònim d'andrologia elaborat a Salern vers el segle XII a partir del *Liber de coitu de Constantí l'Africà*, que se serveix de fonts àrabs desconegudes.

Tanmateix, com indica Alberni (2007, 17), aquesta font no és sinó un dels punts de partida, ja que l'obreta conté molts capítols absents en els dos tractats llatins i ben originals, fitant el tractat eròtic, per als quals encara no s'ha sabut trobar cap model.¹⁴⁶ Ens referim als tres capítols

---

¹⁴⁶ Aquest tractat és especial precisament per aquesta part. Lola Badia (2007, 10) diu: «De fet, ara com ara, s'ha perdut el rastre de la font de la darrera part de l'*Speculum*».

finals que exposen el comportament sexual de la dona, perquè coneixent-la l'home tindrà més plaer:

cové que sàpia llus maneres e llurs costumes, e que les maneig e seguezca per ço que entene ella e açò que més la vença a la voluntat (p. 78, lín. 715-718)

hi indica també els cànons de bellesa femenina:

De la noblesa de les fembres e la bellesa, és que haja en la fembra quatre coses molt negres, és a saber: los cabells, e les celles, e les pestanyes, e lo negre dels ulls. E quatre coses molt vermelles, és a saber: la color, e la llengua, e les ginyives, e los llambrots. [...] E quatre molt rodones, és a saber: lo cap, e el coll, e los braços, e les pernes. E quatre molt odorants, és a saber: la boca, les narils, les aixelles, e el cony (p. 84-85, lín. 856-869)

i, finalment, descriu i valora una vintena de possibilitats del coit.

Ítem, si l'home acaba tantost e la fembra tard, roman molt escarnida la fembra. E per ço, quan l'hom comença a foder, deu pensar en algunes coses e no pens en lo foder [...]. E si per aventura la fembra serà d'aquelles qui acaben tard, cové a l'home que jug ab ella, e pos-li la mà sobre el cony e estrenga-li, e freg-lo-li entrò que sia escalfada e encesa, que haja volentat de foder. E estia aparellada en quatre peus, e pos-li un capçal dejús les mans, cor és bo per açò, e meta-li la verga en lo cony per detràs. (p. 89, lín. 964-975)

I és en aquests tres últims capítols que observem un tractament de la dona molt més neutre: tot i que l'objectiu és que «el foder» vaja millor per a l'home, no es ridiculitza la dona en cap moment i, fins i tot, s'hi ofereix detalls interessantíssims de la vida sexual femenina:

E sapiats que a les fembres que los ve lo talent molt tard, que no s'avenen ab elles los hòmens, e per aquesta raó ha-hi fembres d'aquestes que usen de godomassi¹⁴⁷ (p. 87, lín. 900-903)

Per això el text català és tan citat i ponderat [...], perquè és l'únic testimoni medieval del "maneig" de les dones per obtenir satisfacció en el coit, i això implica també el "maneig" recíproc, és a dir les posicions de l'aparellament».

¹⁴⁷ Consolador o fal·lus artificial fet amb cuir de Gadames.

A la fi, doncs, aquest tractat no és moralitzant: l'activitat que es descriu no sembla tenir cap fi més enllà del pur acompliment sexual en benefici del benestar i de la salut, cap voluntat teològica de transcendència o d'autoconeixement (cf. ALBERNI: 2007, 16).

2. L'ESPILL DE JAUME ROIG: MEDICINA I MORAL CONTRA LA DONA

2.1 DOS ESPILLS DE LA REALITAT BEN DIFERENTS

Com hem vist, doncs, fins ací, la sexualitat de l'home i de la dona en l'edat mitjana era vehiculada a través de dos tipus de bibliografia: els tractats de medicina, generals i específics, de diversa índole, com ara el *Lilium medicinae* de Bernat de Gordó; i els tractats morals, com les obres d'Eiximenis. Tots dos, ara bé, compartien una visió de la dona no gens positiva.

El món de la creació literària en aquesta època va beure directament d'aquestes dues fonts. D'aquesta combinació de medicina i moralitat naix una literatura de to moral, en què es critica les dones i s'evidencien els defectes de la vida matrimonial, tot i que és l'única via per a salvar-se del pecat de la luxúria. Segons Carré (2006, 43), així ho fan, per exemple, el poema llatí *Liber lamentationum Matheoluli* o *Les quinze joies du mariage*. I és precisament ací on cal situar l'*Espill* de Jaume Roig: de segur que tant els tractats mèdics com els morals eren a la biblioteca del metge valencià. Això explica el doblet medicina-teologia que defineix l'obra de l'*Espill*. Com l'*Speculum al foder*, l'*Espill* és una recopilació sistemàtica de sabers, per als qui ignoren: es diu l'objectiu i s'enumeren les parts.

Speculum al foder (p. 47, lín. 2-14)

Dix Albufumet que com sia cosa que
 los libres qui parlen en molt foder son
 molts atrobats, may yo viu d'ells ne-
 gun compliment en aytal fet, ans los
 trobe desviats e escampats en manera
 que ere major lo dan que havian que
 lo profit. E jo quir parlar per açò en
 aquesta raó e complir e bé declarar

Espill (v. 222-239)

Perquè tant nou
 tal ignorància,
 als qui ab ànsia
 e treballs vans,
 perills e dans,
 caça segueixen
 qual no coneixen,
 prendre s'arreen

per ço que entena tot hom qui el vulle
guardar, e que es pusque[n] aprofitar
d'ell també los físics e los cirurgians e
moltes d'altres gents, e vull guardar
que no haja llongues raons, mas que
es pusquen aprofitar de la cura e de
l'obra mellor. E fiu-ho per capítols,
per ço que sia lleuger de trobar ço que
cercaran en aquesta raó.

quanta ne veen,
són ells los presos;
als poc entesos
perquè s'hi miren,
vegen on tiren
en lo llur viure,
los vull escriure
est doctrinal
memorial:
haurà nom Spill.

La diferència entre els dos *espills* és precisament el to doctrinal. L'*Speculum* necessita no més de 36 línies per a descriure què pretén; l'*Espill* usa 792 versos, perquè té un objectiu que va molt més enllà de la medicina i que l'acosta a Eiximenis: la doctrina (*est doctrinal*). Una doctrina ben clara: les dones són el mal i cal allunyar-s'hi. En aquest cas medicina i teologia s'uneixen en la creació d'una obra decididament misògina:

De mon parlar
tots, si em veureu,
elegireu
no mai amar,
ans desamar
mai inquirir,
jamés caçar,
menys abraçar,
foc immortal,
d'infern portal:
dones damnades,
envirinades
d'aquell verí
ab què ferí,
ab llur antic
primer amic,
Eva de mort
dins aquell hort
on fon formada (*Espill*, v. 340-359)

2.2 L'AMOR HEREOS: ENTRE LA MALATIA I EL PECAT

En el punt 1.2 hem explicat que en l'època que ens ocupa, l'amor passió o amor *hereos* era catalogat pels tractats de medicina com una malaltia: un desequilibri del sistema humoral provocat per la visió de l'estimada. L'*Espill* tracta l'amor *hereos* des d'un punt de vista moral, i és equiparat a la luxúria des del principi pel mateix Salamó en la lliçó del llibre tercer de l'*Espill*:

tens hereos,
bestial furia
de gran luxuria;
frenetiquea,
ira, bravea
(v. 11.992-11.996)

Tanmateix, aquesta passió amorosa és explicada com una malaltia, tal com feien els tractats que hem descrit. I com a malaltia té un diagnòstic clar, que ja explicaven aquests tractats: pell groga i agitació nerviosa o *frenetiquea* (v. 11.995). I té, així mateix, uns remeis que descriu específicament el *Lilium medicinae* de Bernat de Gordó i que, de segur, l'autor de l'*Espill* va tenir molt presents. Aquests remeis són vehiculats a través de consells per Salamó. Entre aquests hi ha la necessitat de denigrar l'objecte estimat, fins que deixi de ser adorable. Una manera de fer-ho és avisant els lectors de l'obra de la lletjor de l'estimada quan serà vella o estarà desmaquillada. En aquests casos, talment, és un animal:

Si-t paren belles
ab tals hufanes,
ne te n'enguanes:
lleva'ls les robes.
Veges què y trobes.
Llava'ls la cara
ab aygua clara.
Ffora tapins,
mira què tins:
hun vell monet
o cerronet,
tot cap i cames!

Donchs, no t'inflames
per llurs pintures
ni brodadures,
ni·n faces déus
com los jueus (v. 10.020-10.035)

En general, per tot l'*Espill*, i no solament per boca de Salamó, hi ha escampades referències a la brutedad de la dona. Ací hi va un exemple, quan pren una donzella de València per muller, que roncava i s'orinava:

Si s'adormia,
tantost roncava.
Molt m'enujjava
cascuna nit.
Sovint al llit
se orinava
he fressejava.
D'alre podia
quan li venia
son ordinari:
sens pus pensar·hi,
cames e cuixes,
les calces fluixes,
tot se n'omplia;
drap si es metia,
ab tal olor
e tal color
com Déu se sap,
llançava el drap
per los racons,
davall caixons
entre la palla. (v. 2.372-2.398)

I, com ja explicaven els metges, tenia la menstruació (*son ordinari*), font de males olors i infeccions: la dona infectava amb la seua sang. Un bon argument, doncs, per a fer desaparéixer el mal d'hereos, com també es pot observar en aquests dos passatges:

Perquè el coral
llur amorós
mal d'hereós

Si són presents,
tocants, veents,
quan han llur magna,

si el posseeix,
sovent guareix
si el natural
e menstrual
li fan ben veure,
jo et vull fer creure
quant l'han horrible,
fort avorrible
extremament. (v. 8.564-8.577)

l'home que es sagna,
pus sang no n'ix o
s'esmortix.
Si tals s'aturen
quan metges curen
l'home nafrat,
és tard curat
o ben prest mort.
Si van per l'hort,
los arbres sequen (v. 9.681-9.693)

I encara més: en la *Lliçó de Salamó* unir-se sexualment amb la dona en l'*Espill* ens porta a una úlcera de veixiga o l'*aplopexia*:

Si et tens per dit
ton foll delit
ab jove, fresca
muller, te cresca
e llong temps dure,
jo t'assegure
d'estrangulada
e d'ulcerada,
molt prest —sens triga—
certa veixiga;
de gran ardor,
dolor, coissor
en l'orinar;
de tremolar
cap, peus e braços;
ab cuitats passos,
d'aplopexia
o litargia
ben tost morir. (v. 6.817-6.835)

Els manuals mèdics galènics també donaven uns altres tipus de remeis que afectaven el cos: calia fer dieta escaient, banys d'aigua, dormir, etc. Com no podria ser d'una altra manera, en l'*Espill*, Salamó recomana el dejuni, no beure vi, ni carn grassa i usar el bany, i d'altres remeis que castigaven el cos, com ara la planxa de plom, les sagnies o els *botons* en aigua. L'objectiu final: viure cast.

Husa lo bany.
Reb cascun any
sagnies dues.
Ffes sovint sues,
enans del pas.
Per viure cast,
les disciplines
e, com te dines,
pa i aigua usa,
fin vi refusa
e beu vinagre.
Lo menjar, magre
sols per la vida,
ab certa mida,
ans poc que massa.
Carna de res grassa,
llet e los ous,
potatges, brous (v. 10.106-10.118).

Ta carn castigua
com enemigua
Porta-n lo llom
plancha de plum;
cércol bé stret
de ferro fret
en los ronyons.
Mulla-ls botons
en aygua freda.
Axi-s refreda
tal moviment (v. 10.135-10.145)

En aquests remeis coincideix amb l'*Speculum*. Tanmateix, per a l'autor anònim del tractadet l'objectiu és recuperar les forces per poder fer l'acte sexual:

E açò fassa quan li vendrà lo defalliment. Avé als hòmens flaquea en aquells qui novellament lleven de malautia, e als tísics, e aquells qui prenen gran sabor en lo foder, així com enamorats, e aquells qui estan molt de foder. E en aquest[s] fa profit llavar ab aigua freda si lo temps e la complexió ho sofer. E aitambé, en aquells qui aflaueixen despuis del foder deu-lo[s] cobrir e lleixar dormir poc, mengen viandes poques en quantitat e moltes en virtut, així com en vermells d'ous escalfats, e que sien blans, e el pa fresc de forment, e el suc qui ix de la cara en ast, e poc vi. Aprés, dormen molt, que ab açò torna a sa força e a son estament sovén. (p. 53, v. 125-136)

2.3 AL VOLTANT DEL SEXE FEMENÍ: LA DONA COM A TRÒTULA SUPERSTICIOSA

A banda de les referències a *l'amor hereos*, en l'*Espill* hi ha també unes altres qüestions relacionades amb el sexe femení, que també interessaven en l'època. Recordem, per exemple, la polèmica que hem apuntat en el punt 1.3 sobre la existència del plaer de la dona en el coit. Segons Peirats (2004, 88), Jaume Roig se situa clarament en la posició

que defensava Hipòcrates, Galé i Avicenna i, en aquest sentit, critica Averrois i la seua teoria sobre la possible fecundació d'una dona en l'aigua quan hi han quedat restes d'esperma masculí:

Veu ab enguans
 ésser prenyada,
 huna, banyada,
 en comú bany.[...]
 Aben Roys,
 qui u descriví,
 algun matí
 ho somià! (v. 8.644-8.657)

En l'obra hi ha també la referència de la necessitat de l'acte sexual com a remei terapèutic. Aquestes afirmacions semblen paradoxals, atés el caràcter moralitzant de l'obra; ara bé, si ens fixem en els tractats sexuals de l'època, com ara l'*Speculum*, ens adonarem que era un consell habitual. Sovint no fer l'amor provocava malalties, que calia evitar:

Alcuns dixeren que no havia profit en lo foder en null temps. Los qui açò dixeren, digueren gran mentida, e contra açò que vesen cascun dia; e d'açò dixeren los savis Hipocràs e Galièn en aquesta raó [...] que los hòmens jóvens qui han molta sperma, com tarden molt lo foder, apesuguen-los les cabesses e escalfen, e perden lo menjar; per consegüent, moren [...] E atressí avé a les fembres, que els tapen los canons ab molta sperma quan los tarda molt lo foder, e caen mortes fredes sense enteniment. E per aquesta malaltia no y és negun remey si no al foder (p. 60, 282-312)

Molt en consonància, com el mateix *Speculum* diu, amb les doctrines hipocràtiques i galenes, així mateix, en l'*Espill* s'explica el coit-teràpia per a la dona, per a evitar malalties com els mals de mare o els mals de matriu, els esmortiments o l'aflicció histèrica (cf. PEIRATS: 2004, 87):

E no t'oblíde
 que el merge mana,
 per viure sana
 la jove plena,
 de llur colmena
 al temps la bresca
 ans massa cresca

cové li tallen!
Si no, no hi fallen
de mares mals
paroxismals,
precipitant
e prefocant,
mil passions
de cor, torçons,
esmortiments,
retorciments
espanventables,
de gests mirables (v. 6.196-6.212)

I hi ha encara una qüestió destaquable quant a la relació entre sexualitat i medicina. En l'obra de Jaume Roig hi ha un atac constant contra la medicina practicada per les dones. En l'apartat 1.4 hem presentat la metgessa salernitana Tròtula com una autoritat de l'època en medicina femenina. Tanmateix, ja en aquell punt hem advertit que sovint se la va considerar lligada a la superstició i a les pràctiques medicinals poc ortodoxes. Com en alguns escrits de Tròtula, la dona de l'*Espill* usarà (cf. PEIRATS: 2004, 74) la *ventosa* (emplastre per a curar mals digestius), el *tabalet* o l'*albaranet*, un paper amb propietats curatives que se solia penjar del coll, o pedres precioses curatives:

Cert, hun cantal
ben escalfat,
de vi ruxat,
és fina cosa;
saquet, ventosa,
he tabalet,
albaranet
al coll lliguat;
vime tallat.
No y ha res tal!
Metge no y cal (v. 8.164-8.174)

porten safir
per l'ull guarir;
per baticor,
perles, fin or
de vint-i-tres
quirats, poc més;
per lo ventrell,
coral vermell;
la llet si els fall
porten cristall,
e per la còlica
porten cresbòlica (v. 8.345-8.356)

En general, s'ataca el gènere femení per confiar en la medicina no científica, la que proporcionaven els alfaquins, per exemple. La consulta

que fa la dona a aquest pseudometge àrab de l'època (vol que el seu marit l'estime) acaba amb un càstig diví (morirà per un llamp):

Pensà·l Raval
 o Moreria
 consell auria
 d'un serrahí,
 llur alfaquí,
 per son diner.
 Lo fetiller
 dix, si·l paguava
 he li portava
 ben amagat
 lo Cors sagrat,
 cert ell faria
 que la volria
 bé son marit.[...]
 Per temps avant
 sabí la fi:
 com cert ferí
 la dona el llamp
 anant al camp (v. 3.520-3.812)

2.4 EL REMEI FINAL: EL TRIOMF DE DÉU

Aquest joc literari misògin, l'*Espill* de Jaume Roig, finalitza acceptant la doctrina que els moralistes de l'època, com Eiximenis o sant Vicent Ferrer, predicaven. Salamó aconsella en el llibre tercer de l'*Espill* que cal evitar les dones i, sobretot, el coit, una experiència del tot nociva i pecaminosa. Per això, proposa dues solucions. D'una banda, un mal menor, el matrimoni:

Si tant te crema,
 torn·a ton tema,
 puys tant te plau.
 Com dix Sent Pau:
 més val casar
 que no cremar (v. 10.175-10.184)

Solament en el si del matrimoni, el coit és un acte no pecaminós, sempre que tinga com a finalitat la reproducció. Almenys, això és el que predicava explícitament el cristianisme, i veladament, resultat d'una època, la medicina, que tractava fonamentalment la dona com a úter.

De l'altra, un mal millor, l'abstinència, en forma de vida contemplativa o reflexiva:

E l'alta serra
de meditar
volent muntar
l'enteniment,
pus clarament,
si vols aprendre,
poràs entendre
lo que no veus,
solament creus
ab simple fe,
pel que diré.
E meditar
e contemplar
millor poràs
quan oíràs
les lliçons velles:
hages orelles! (v. 10.254-10.270)

No debades, aquesta manera de vida és el pas previ per a arribar a Déu, el veritable metge:

Al cel muntat,
aparellat
és per ori
qui vol guarir,
a perdonar,
justificar
lo pecador
cridant «Senyor!».
Si hi vols venir,
pot-te guarir,
si molt lo pregues
e no el renegues
d'ell despitant

e blasfemant
 com foll heretge.
 Ell és ric metge,
 aromatari
 e unguentari,
 cirurgià.
 De quan ell fa
 mai ne pren res (v. 12.089-12.109)

Com conclou encertadament Peirats (2004, 101):

Al capdavant, la medicina per excel·lència resulta de l'harmonia entre dos tipus de medicina: la del cos i la de l'ànima. Aquesta dualitat conté un fons de moralitat al servei de persuadir el protagonista que la salvació eterna i la vida exemplar en la fe són les claus de la salut verdadera.

3. LLUMS I OMBRES: EL TRIOMF DE L'HOME

Com hem volgut mostrar al llarg d'aquest treball el tractament de la sexualitat en la baixa edat mitjana és un joc de llums i ombres.

La llum prové de la revolució en la medicina de l'època de la mà de les universitats i dels escrits derivats dels sabers hipocràtics i galènics. En aquests escrits es tracta la sexualitat masculina i femenina a través de la teoria dels humors i les malalties derivades del desequilibri d'aquest sistema. Un exemple n'és l'*amor hereos*. Tanmateix, hem vist, en analitzar els diagnòstics i remeis que es proposen per a aquesta malaltia, que hi ha moltes ombres en la visió de la sexualitat femenina. En obres com ara el *Lilium medicinae* de Bernat de Gordó, la dona ix molt mal parada. En primer lloc, és un apèndix de l'home, solament analitzada com a engendradora. En segon lloc, és un cúmul d'infeccions (recordem el tractament de la menstruació). Aquestes valoracions són el fruit de la societat patriarcal imperant des de l'antiguitat.

Excepcionals, en relació amb aquesta visió, són el *Tròtula* i l'*Speculum*. El primer, perquè és un tractat ginecològic fet per una metgessa; el segon, perquè no entra en valoracions morals i solament explica com arribar amb més plaer a l'acte sexual.

Com també hem indicat al llarg del treball, la visió de la inferioritat de la dona era també compartida per la religió cristiana i es vehicula a

través de tractats moralitzants, com *El llibre de les dones*, d'Eiximenis, que ens proporciona els defectes més substancials del gènere femení.

Finalment, l'*Espill* és un producte literari que reproduïx fidelment aquest joc d'ombres: tant les que provenen de la medicina com les de la teologia. Hem esbrinat, a partir de l'anàlisi dels exemples, que Jaume Roig denigra el gènere femení com a causant de l'*amor hereos* (assimilat a la luxúria). La dona és per això mateix rebutjable: bruta, niu d'infeccions i metgessa supersticiosa. La solució que ens proposa aquest joc literari casa molt més amb els sermons de l'època: la dona solament és suportable dins del matrimoni, tot i que la millor solució és dedicar-se a la vida contemplativa.

A tall de conclusió, el món que reflecteix l'*Espill* —visió mèdica i moral— és encara un món d'ombres per a la dona. I, de fet, la llum encara tardaria molts segles a arribar.

4. BIBLIOGRAFIA

- ALBERNI, Anna (ed.) (2007): *Speculum al foder*, Bellcaire d'Empordà: Edicions Vitel·la.
- BADIA, Lola (2007): «Pròleg», en Anna ALBERNI (ED.), *Speculum al foder*, Bellcaire d'Empordà, Edicions Vitel·la, p. 9-12.
- BERTINI, Ferruccio (1991): «Trótula la médico», dins Ferruccio BERTINI et al. (ed.): *La mujer medieval*, Madrid, Alianza Editorial, p. 131-152.
- CANTAVELLA, Rosanna (1993): «Terapèutiques de l'*amor hereos* a la literatura catalana medieval», dins Rafael ALEMANY et al. (ed.): *Actes del Nové Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant/Elx 9-14 de setembre de 1991)*, vol. I, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 191-207.
- CARRÉ, Antònia (2001): «Des de l'altra banda del mirall: la visió masculina del cos de les dones en l'embriologia medieval», *Asclepio*, vol. LIII-I, p. 173-196.
- (2003): «Traduir ciència en català a l'Edat Mitjana: un exemple vingut de la península italiana», *Quaderns de Filologia. Estudis Literaris*, vol. VIII (2003), p. 59-76.

- (ed.) (2006): *Jaume Roig. Espill*, Barcelona, Quaderns Crema.
- CIFUENTES I COMALADA, Lluís (2002): *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona - Palma de Mallorca, Universitat de Barcelona - Universitat de les Illes Balears.
- PEIRATS, Anna Isabel (2004): *Una aproximació a l'Espill de Jaume Roig*, Alzira, Bromera.